

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державний архів Автономної республіки Крим, Ф. 535, оп. 1, д. 803.
2. Мазоха Г. С. Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження / Г. С. Мазоха // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І.Франка. – 2005. – Вип. 24. – с. 88-92. – Бібліогр.: 22 назв. – укр.
3. Очерки истории Северной Таврии. – Запорожье: Издатель Глазунов с.А., 2005. – 512 с.: ил.
4. Русский биографический словарь. – СПб., 1902. – Т.13. – с. 537
5. Спогади Лушинських: дворянська родина на зламі епох / Упор.: А.Г.Олененко, В.М.Стойчев, В.М.Філас, Г.І.Шаповалов. – Василівка-Запоріжжя. 2013. – 214 с. (Серія «Василівська старовина», Вип. №1.)
6. Сімейний архів дворянської родини Попових 1730-1920 рр. (описи фонду 535 Державного архіву Автономної республіки Крим) / Упор. В. М. Стойчев, В. М. Філас, І. М. Стойчева, С. О. Телюпа. – Василівка-Запоріжжя, 2014. – 290 с. (Серія «Василівська старовина», Вип. 2).

* * *

УДК 398.8:[32-051:82-7.09]

Є. Луцьо

ОБРАЗ В. ТЕРЕШКОВОЇ У НАРОДНОПІСЕННІЙ САТИРИ НА М. ХРУЩОВА

У статті на основі оригінальних текстів малих фольклорних жанрів за допомогою їх детального ідейно-художнього аналізу простежено, яким чином і в якій мірі особистість А. Терешкової використана у народнопісенній політичній сатурі на кремлівського диктатора, керівника радянської імперії М. Хрущова.

Ключові слова: фольклорна політична сатура, В.Терешкова, малі фольклорні жанри, М.Хрущов, московсько-комуністична система, тоталітарний режим.

Хоча життю й діяльності московського диктатора М. Хрущова вже приділено немало уваги, та все ж тему не можна вважати висчерпаною. Думаємо, історикам буде цікаво, як цю одіозну постать висвітлює й осмислює фольклор. У цьому плані автор вже написав об'ємну статтю «Кобзар версус диктатор: постать і мотиви Тараса Шевченка у народнопісенній сатурі на Микиту Хрущова» [6]. Метою пропонованої статті є на основі записаних нами текстів народнопоетичної сатурі

проаналізувати, як народ у своїй творчості використав художній образ Валентини Терешкової для висвітлення й оцінки постаті М. Хрущова та його історичної епохи. Зазначимо, що в українській фольклористиці ми перші, хто ставить таке завдання. До цього часу лише Роман Кирчів у ширшому контексті дослідження українського фольклору у ХХ столітті висвітлював особу М. Хрущова у жанрі анекдоту [5, с. 212–224]. Що ж до фольклорних матеріалів про цього політичного й державного діяча, то вони фіксувалися у загальному процесі наших записів народної політичної сатири ХХ століття. Упродовж кількох останніх років ми особисто записали понад три десятки текстів цієї тематики, головним чином малих жанрових форм. У двох з них йдеться про В. Терешкову, саме їх маємо намір розглянути.

У своєму дослідженні застосовуватимемо поряд з іншими також і герменевтичний метод аналізу, що його визначають як мистецтво розуміння текстуального дискурсу [2, с. 89]. Герменевтику також окреслюють як коментування та інтерпретацію мистецького твору шляхом розумово-аналітичного й інтуїтивного осягнення його художнього смислу [1, с. 432].

Крізь призму космічної тематики, а власне художнього образу В.Терешкової, висміюються гострі продовольчі проблеми за часів Хрущова у наступній частівці:

Валентина Терешкова
Захотіла молока,
Хотіла сісти під корову,
А попала під бика [3].

Валентина Терешкова – перша в світі жінка-космонавт, яка у 1963 році побувала у космосі. В радянській офіційній пропаганді, особливо у засобах масової інформації, творився її культ як передової радянської жінки. Через те, що радянська пропаганда була непрофесійна, недолуга й викликала несприйняття, огиду, Терешкова й стала об'єктом політсатири. До самої Терешкової претензії немає, тому вона і є нейтральним, а в деякій мірі може навіть і симпатичним персонажем, що дозволяє собі говорити правду найвищому керівництву, власне народ її устами говорить правду.

Ще одна причина, чому Терешкова стала персонажем народної політсатири є те, що творячи її культ, нею радянська пропаганда прикривала тяжке й жалюгідне становище звичайних жінок, їхню рабську працю у колгоспах і індустрії, ігнорування державою проблем сімейного побуту, виховання дітей.

Сучасному читачеві тяжко зрозуміти колізію цієї монострофи, чому Терешкова захотіла молока. На перший погляд для молодшого покоління

ця колізія може видаватися звичайним жаргівливим через свою абсурдність поетичним вимислом.

Насправді ж це тонка іронічна сатира на сільськогосподарську політику Хрущова, зокрема, з метою усупільнення виробництва на селі, спрямування життя селян «на комуністичні рейки», було різко обмежено присадибні господарства колгоспів. Зокрема колгоспникам (а позаколгоспних селян на той час вже не було) вдома дозволялося тримати лише одну корову. Аргументувалося це міркуванням, що для ударної праці у колгоспі селянин вдома повинен добре відпочивати, а не витрачати силу.

Звідси, внаслідок обмеження індивідуального сектору, а також авантюрними реформами й експериментами у колгоспному виробництві, в державі виник відчутний брак продовольства, зокрема й молока. Саме тут лежить суспільно-політична мотивація художнього вимислу: навіть В.Терешкова – найбільш відома й славна жінка – так хоче молока, що сама вирішує подоїти корову. Вже саме ця картина створює потужний комічний ефект. Але це ефект ще більше посилюється подальшим розвитком дії цієї картини: замість підійти до корови – потрапила до бика. Ця поетична модель, як справжнє творче вирішення, відзначається багатовимірністю художнього змісту. Вона криє в собі низку планів її сатиричного розкодування і при цьому у кожному випадку одержуючи оригінальний сміховий ефект. Так один з цих планів – В. Терешкова – така відома і славна, в космосі побувала, а не може відрізнити корови від бика. Політичний підтекст тут – кпини над надмірністю й пишномовністю радянської пропаганди у прославленні передової радянської жінки-героїні. Ще одна площина – колгоспні корови такі худі й жалюгідні, вим'я мають таке маленьке, непомітне, що цілком реально їх сплутати з биком. Це знову ж таки кпини з успіхів колгоспного господарства, це наявні результати хрущовського реформування сільського господарства.

І нарешті, ще одна уявна площина – Терешкова опиняється «під биком». Тут перед нами розгортається хоча й дещо віддалені, але виразні асоціації насильства, причому насильства у вкрай бруталному й потворному вигляді. Хоча до певної міри й можна уявляти це насильство як гвалтування, але цілком зрозуміло, що йдеться про насильство політичне, насильство комуністичної ідейно-пропагандистської машини з її фальшиво-солодкою ілюзорністю, й радянської дійсності з її гнітючими реаліями.

Космонавта В.Терешкову як особу, що в особливо глузливий спосіб висміює політика й господарника Хрущова, зустрічаємо у творі:

Валентина Терешкова

Написала до Хрущова:

– Ховай яйця, ховай масло,
Бо там іде Фідель Кастро [4].

Аналізуючи цю монострофу, перше питання, яке варто спробувати з'ясувати, чому головним персонажем тут виступає саме В. Терешкова – ця перша у світі жінка-космонавт. У Радянському Союзі передові досягнення у космонавтиці широко висвітлювалися і розхвалювалися у засобах масової інформації. Адже це було фактично єдине досягнення, яким СРСР міг по праву пишатися як перед своїми громадянами, так і перед усім світом.

Проте досягнення космонавтики розглядали не стільки як успіхи науки, а як ілюстрацію переваг і «прогресивності» комуністичної ідеології та радянського суспільного ладу. Особлива роль у цій пропагандистській кампанії відводилась безпосередньо самим космонавтам. Таким чином, влада вирішила дещо модифікувати свою ідеологічно-пропагандистську роботу, надавши їй нових, вже не прямих зі застарілою неефективною методикою, а дещо завуальованих, більш цивілізованих форм.

Усіх космонавтів нагороджували найвищим званням «Герой Радянського Союзу», а серед народних мас усіма доступними засобами творили їхній культ, спонукали до активного публічного життя. Перші космонавти тріумфально їздили по країні виступали на заводах, фабриках, колгоспах і радгоспах, де їх часто зараховували почесними членами так званих бригад соціалістичної праці, комсомольських і піонерських організацій, військових підрозділів тощо. Руками космонавтів нагороджували передовиків виробництва, за їхньою формальною безпосередньою участю влада вирішувала окремі особисті проблеми громади: надавала матеріальну допомогу, сприяла у пошуках правди у партійних і радянських органах, у судах, брала на поруки малолітніх кримінальних злочинців тощо.

Слід зазначити, що в епоху правління М. Хрушова до жовтня 1964 року, в СРСР було вже кілька космонавтів, перший з яких – Юрій Гагарін. Проте в усіх наявних у нас текстах народнопоетичної політичної сатири згадується лише один єдиний космонавт, а саме Валентина Терешкова. Чому саме особисто вона, а не якийсь інший, скажімо, перший і найбільш уславлений Ю. Гагарін, пряму відповідь дати важко. З цього приводу можна висловити лише деякі міркування у формі припущень.

Стосовно першого – Ю. Гагаріна, то народ дійсно щиро й захоплено сприймав його як героя, а офіційна пропаганда ще не з таким цинізмом використовувала його ім'я для прикриття його подвигом існуючих у державі гострих політико-економічних і соціальних проблем. Тому то народна політична сатира ще не мала об'єктивних і суб'єктивних підстав

розпрацьовувати постать Ю. Гагаріна навіть у нейтральному чи позитивному, але комічному ракурсі.

Що до В. Терешкової – то державний пропагандистський апарат почав вибудовувати її культ на гендерній основі за формулою «найвидатніша жінка у світі – це радянська жінка». У такий спосіб було намагання цинічним чином завуалювати усі невирішені гендерні проблеми країни, адже влада попри райдужну риторику про радянських жінок надміру їх дискримінувала й експлуатувала. Народ не міг не побачити всю фальш і облуду пропагандистської кампанії стосовно В.Терешкової і вдався до своєї власної інтерпретації цього образу – у проекції на злободенні соціальні питання.

Попри взагалі важке соціальне становище жіноцтва в Радянському Союзі, у 1963 році через неврожай, як офіційно заявляла влада, почалися серйозні проблеми із забезпеченням населення продовольчими товарами першої необхідності. Прогодувати сім'ю знову ж таки лягало додатковим тягарем на плечі жіноцтва. Звідси, у своїй сатиричній творчості народ «вирішення» цього питання на найвищому урядовому рівні «поручає» знову таки жінці В. Терешковій.

І ще одна імовірна причина – це так би мовити випадкове поетичне співпадіння двох прізвищ, що легко творять хоча й примітивну, але виразну риму «Терешкова – Хрущова». З «технічної» сторони творчого процесу можливо саме ця рима і стала тим першопочатковим художнім імпульсом, що спонукав до подальшого розгортання в окремий завершений твір.

У тодішні часи ідеологічно-пропагандистська машина у своїй діяльності широко застосовувала можливості листування. Досить часто писалися до органів влади, керівників, державних чи партійних відомих діячів культури, науки, спорту, армії відкриті, приватні, колективні, індивідуальні листи, у яких рапортували про трудові звершення, запевняли у вірності ідеалам комунізму, схвалювали рішення партійних з'їздів і конференцій, дякували партії за турботу, викликали на соціалістичні змагання інші трудові колективи тощо. Звісно, що в народному середовищі сприймали усе це листування не інакше як дешевий фарс, який здатний хіба що розсмішити людей своїм наївним й незграбним намаганням задурманувати широкі маси.

Звідси досить часто такі пропагандистські листи народ брав на кпини, залучаючи і як об'єкт, і як художній прийом до своєї словесної сатиричної творчості. Конкретний цьому приклад у аналізованій монострофі. В.Терешкова теж пише листа до самого керівника партії і держави М.Хрущова. При цьому комічно-сатиричний ефект впливає з того, що цей лист за своїм змістом і призначенням є в контрастному

протиставленні до листів пропагандистських. В одному з художніх планів він їх просто пародіює своєю простотою, безпосередністю, короткістю, висміюючи пишномовність, розлогість, ідеологічну запрограмованість цих останніх. Та водночас, попри свою пародійно-іронічну форму цей лист відзначається надзвичайною правдивістю й гострою актуальністю, у двох коротесеньких рядочках влучно окреслює критичне суспільно-політичне й економічне становище в державі.

Слід зазначити, що мотив «комуністична влада відбирає у свого народу й годує чужий народ» не новий, його зустрічаємо у пісенно-поетичній політичній сатири на правління попередніх диктаторів. Ось як про це сказано в одній з моностроф часів політики військового комунізму Леніна й Троцького:

Україно моя,
Хліборобна,
Москві хліб віддала,
А сама голодна! [8, с.65]

В особливо дотепній формі цей мотив розкритий в народній творчості років сталінізму: «В одному з повітових міст Полтавщини в 1930 році одна коза носила на своїй шії дощечку з таким написом:

«Шерсть – Італії,
Шкура – Болгарії,
М'ясо – Германії,
Ратиці – пролетарії» [7, с. 182].

А в іншому творі цього ж періоду говориться:

Питається кінь кобили: Віддали за границю.
– Що ми ниньки заробили? Кукурудза в бур'яні
– Ячмінь та овес Буде нам на трудодні.
Забрали в емтетес, І погнилу сою

А жито і пшеницю Поділим між собою [9, с. 32].

Як бачимо, в усіх цих текстах лише констатується факт такої з точки зору народу абсурдної, зневажливої, а фактично нищівної політики влади проти власного народу. Це і виставляє владу у непривабливо-зневажливому ракурсі як «зловлену» на отій всій антинародній діяльності і «зловленій» на безуспішному намаганні замаскувати це все пропагандистською брехнею. Не зважаючи на усі намагання влади облудно-агітаційним і адміністративно-репресивним способом заставити народ її «любити», тобто бути покірним, тим часом їй у безапеляційній і дошкульній формі фольклорної сатири широкі народні маси заявляють про свою гідність, а також цілковите несприйняття цієї влади та її комуністичної ідеології.

В аналізованому ж творі народний митець не зупиняється лише на констатації усвідомленого й критично оціненого політико-економічного явища, а далі розгортаючи свою творчу активність, в сатиричному ракурсі моделює «вирішення» цього болючого як для народу, так і для влади питання. Це у свою чергу уможливило й розгортання сатиричної наповненості твору, майстерно посилюючи саме комічну складову. Народне бачення – порада виходу із цієї скрутної економічної ситуації робить владу ще більш смішною і навіть жалюгідною у своїй слабкості та безпорадності.

Вагоме смислове навантаження у монострофі несе на собі художній образ В. Терешкової. Доволі стислий і здавалось би однозначний, насправді завдяки його майстерному вживленні у широкий контекст охоплених твором гострих проблем, він завдяки його асоціативній потужності є досить колоритним. Він також служить джерелом комічних імпульсів, покликаних висміювати М. Хрущова, Ф. Кастро таї взагалі тогочасний комуно-радянський режим.

Водночас В. Терешкова введена смішною сама по собі. Адже зважаючи на статус героя СРСР і всесвітню славу, у цій країні вона теж голодна чи принаймні боїться голоду. Вона переймається, що і їй не стане звичайних повсякденних харчів. Тим більше, що йдеться про яйця і масло – продовольчі товари першої необхідності, які у нормальних країнах доступні усім незалежним верствам населення, а тут навіть для найзаслуженіших осіб видаються розкішшю. А що ж тоді мають їсти звичайні люди?

В іншій художньо-асоціативній площині народний митець за посередництвом образу В. Терешкової докоряє і висміює космонавтів за те, що вони, будучи в очах народу дійсно поважними й авторитетними, приймають правила гри влади. В її руках вони стають маріонетками-клоунами, що працюють на укріплення правлячого режиму. Звідси В.Терешкову, цей її образ «моделює» як справжню інтелігентку, яка нехай і в дотепно-викривальний спосіб, але діє в інтересах широких суспільних мас. У цьому ракурсі вона симпатичний, позитивний герой, оскільки дієва, відважна, усвідомлює реальну політико-економічну ситуацію, в іронічно-протестних формах змальовуючи зовнішню політику так званого інтернаціоналізму. А по великому рахунку вона в доволі простий, відвертий і дохідливий для простих людей спосіб висміює й заперечує не лише М. Хрущова й Ф. Кастро, а взагалі комуно-радянський суспільний лад як аморальний і жалюгідний, а отже такий, що не має майбутнього. Як знаємо, історія таке її художнє твердження-проорокування підтвердила.

І на кінець ще одна функція художнього образу В. Терешкової – це така необхідна для побутування політичної сатири у тоталітарному

суспільстві вимога конспіративності. Не зважаючи на певну лібералізацію Хрущовського режиму, навчений гірким досвідом сталінських репресій за вільнодумство, народ може навіть на підсвідомому рівні у своїй сатиричній творчості не дуже важиться прямо вказувати прізвище диктатора, а за посередництвом художнього вираження знаходить обхідні, «конспіративні» шляхи. При цьому народні автори вдаються до риторичних загадок, прізвиськ, до самого лише імені. У нашому конкретному випадку це робиться за посередництвом В. Терешкової, таким чином іронічно «прикриваючись» її шанованою і самим Хрущовим особою. При такій ситуації знову ж таки розгортається іронія – мовляв, народ, як від нього і вимагає влада, теж шанує В. Терешкову, уважно прислухається до неї і схвалює все, що вона говорить.

Із образом В. Терешкової і структурно, і смислово поєднаний образ М. Хрущова. Він у творі також введений у кількох асоціативних планах. З одного боку бачиться як розгублений і наївний господар дому-країни, який галасливо представляється заможним і щедрим, а насправді догосподарювався до того, що не має чим почастувати гостя, якого сам запросив. Власне перед ним постає дилема – або все віддати гостеві і самому лишитися ні з чим, або скривити душею і сховати перед ним ті свої мізерні статки, які конче необхідні для виживання своїх.

З твору ми не знаємо, як саме М. Хрущов поступить, який вибір зробить. Але він смішний і жалюгідний у тому, що опинився у ситуації, з якої є лише ганебний вихід.

Ще одним художнім прийомом дошкульного кепкування над М.Хрущовим є змалювання його у контрастно протилежному до офіційного статусі. Народний автор зумисне вперто «не бачить» його як відомого й вагомого у світовому масштабі політичного й державного діяча, про яких вже тільки через те прийнято писати щонайменше поважно, високим апологетичним стилем. В аналізованому тексті Хрущов навпаки зображений як такий собі безпорадний невдаха, про якого й належить говорити всього лише у буденно-фамільярому стилі. Це у свою чергу мотивує і спонукає реципієнта ще більше сприймати М.Хрущова у комічно-сатиричному ракурсі.

Якщо брати у широкому узагальненому плані, за посередництвом образу М. Хрущова у дотепний спосіб підкреслюється крах комуністичної ідеї як демагогічної і облудної, що продукує жалюгідну реальність.

Таким чином, наше дослідження у підсумку дає усі підстави констатувати, що український народ не сприйняв намагання кремлівської пропаганди використати популярність В. Терешкової для возвеличення вождя та його діянь. Навпаки, у своїй політичній сатири за допомогою майстерно введеного оригінального художнього образу В. Терешкової

викрив і дошкульно висміяв М. Хрущова як правителя-диктатора й бездарного господарника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боров Ю. Эстетика. Издание четвертое, дополненное. – М.: Издательство политической литературы, 1988. – 496 с.
2. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун; Наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
3. Запис. Є Луньо 21.10.2002 р. у м. Яворів Львівської обл. від Шубіної Людмили, 1954 р. н., о. вища. – Домашній архів Є. Луня.
4. Запис. Є Луньо 3.05.2006 р. у м. Яворів Львівської обл. від Семківа Михайла, 1953 р. н., о. середня. – Домашній архів Є. Луня.
5. Кирчів р. Етюди студій над українським анекдотом. – Львів: Афіша, 2008. – 268 с.
6. Луньо Є. Кобзар версус диктатор: постать і мотиви Тараса Шевченка у народнопісенній сатирі на Микиту Хрущова // Народознавчі зошити. – Львів, 2015. – №. 2 – с. 480–491.
7. Мовчан Ю. Незабутне і непростене. Історія однієї української селянської родини між двома війнами (Спогад). – Буенос-Айрес, 1982. – 187 с.
8. Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / Упорядкування, передмова, вступ і примітки Ю. Семенка. Видання Союзу земель соборної України селянської партії. – Нью Йорк – Мюнхен, 1964 – 128 с.
9. Правда очі коле. Фольклорні записи Володимира Вовкодава // упоряд. заг. редакція, передм. і біографічне есе проф. А. М. Подолинного. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2003. – 48 с.

* * *

УДК 94(477.7)“15-18”:640.23(045)

С. Телюпа

ПРОБЛЕМА ВИСВІТЛЕННЯ ЯВИЩА ЧУМАЦТВА В ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ (НА ПРИКЛАДІ МАТЕРІАЛІВ З ІСТОРІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)

В статті аналізуються інформативні можливості описово-статистичних джерел в дослідженнях з історії явища чумацтва (на прикладі матеріалів з історії південноукраїнських губерній). Простежено особливості